

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Соціально-гуманітарний факультет

Кафедра психології та соціальної роботи

ПАРАЩУК ЛІЛІЯ ГЕОРГІЇВНА

**УСИНОВЛЕННЯ ДИТИНИ: ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В
УКРАЇНІ**

Спеціальність 231 Соціальна робота

Виконала: студентка групи СРЗм-21

Паращук Лілія Георгіївна

Науковий керівник:

к . ю . н , доцент

Яремко Оксана Михайлівна

Тернопіль-ЗУНУ

2025р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У СФЕРІ УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ	6
1.1. Поняття, сутність та принципи усиновлення як форми сімейного виховання	
1.2. Правові та етичні засади соціальної роботи у процесі усиновлення	13
1.3. Теоретичні підходи до визначення ролі соціального працівника у супроводі усиновлення	22
Висновки до Розділу 1	25
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ПРОЦЕСІ УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ	27
2.1. Організаційно-правові механізми діяльності соціальних працівників у сфері усиновлення	27
2.2. Практика діяльності центрів соціальних служб та служб у справах дітей у процесі усиновлення	31
2.3. Основні проблеми та потреби соціальних працівників у здійсненні соціального супроводу усиновлення	37
Висновки до Розділу 2	41
РОЗДІЛ 3. ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ПРОЦЕСІ УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ	42
3.1. Підготовка тренінгу для соціальних працівників з питань соціального супроводу усиновлення	42
3.2. Оцінювання ефективності тренінгової програми та практичні рекомендації щодо удосконалення соціальної роботи у сфері усиновлення	47
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53
ДОДАТКИ	58

ВСТУП

Актуальність теми. Усиновлення є найбільш оптимальною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальна робота, як органічна складова цього процесу, насамперед покликана забезпечувати дотримання прав та найкращих інтересів дітей, які потребують сімейного влаштування, а також вже усиновлених дітей. В той же час її завданням є формування та розвиток у потенційних усиновлювачів усвідомленої готовності до відповідального батьківства й наданні усесторонньої підтримки сім'ям, які вже виховують усиновлену дитину.

Сьогодні кількість викликів, що постають перед фахівцями з соціальної роботи в умовах кризового стану (війни, переміщення, соціальних потрясінь) лише збільшується. Тому і самі соціальної працівники потребують моральних орієнтирів, що визначатимуть загальний напрям їхньої роботи та специфічних правил, умов та змісту діяльності, без яких складно втілювати моральні норми та принципи.

Питання, пов'язані із соціальним супроводом усиновлення, в тому числі в умовах війни в Україні, є різновекторними і такими, що потребують наукової активізації. Тому дослідження про соціальну підтримку в кризових середовищах, зокрема, онлайн-мережі підтримки під час російсько-української війни, роль соціальних працівників у цьому процесі, необхідність врахування умов воєнного часу при формуванні програм супроводу сімей до та після усиновлення, цілеспрямовану інформаційну діяльність у цифровому середовищі, спрямована на підвищення обізнаності суспільства про усиновлення, формування позитивного ставлення до вказаного інституту тощо, є релевантними.

Мета дослідження: на основі аналізу наукових джерел, нормативно-правових актів та практики соціальної роботи в Україні теоретично обґрунтувати та практично дослідити особливості соціальної роботи у сфері

усиновлення дітей, спрямованої на підтримку усиновлювачів та захист прав дитини.

Відповідно до мети визначено такі завдання дослідження:

- розкрити поняття, сутність та принципи усиновлення як форми сімейного виховання;
- висвітлити правові та етичні засади соціальної роботи у процесі усиновлення;
- окреслити теоретичні підходи до визначення ролі соціального працівника у супроводі усиновлення;
- дослідити організаційно-правові механізми діяльності соціальних працівників у сфері усиновлення;
- вивчити практику діяльності центрів соціальних служб та служб у справах дітей у процесі усиновлення;
- розкрити основні проблеми та потреби соціальних працівників у здійсненні соціального супроводу усиновлення;
- здійснити підготовку тренінгу для соціальних працівників з питань соціального супроводу усиновлення;
- оцінити ефективність тренінгової програми та окреслити практичні рекомендації щодо удосконалення соціальної роботи у сфері усиновлення.

Об'єкт дослідження – процес соціальної роботи у сфері усиновлення дітей.

Предмет дослідження – особливості соціальної роботи з усиновлювачами та усиновленими дітьми в Україні.

Відповідно до мети та завдань магістерської роботи «Усиновлення дитини: особливості соціальної роботи в Україні» було застосовано комплекс **методів**, що забезпечив цілісне вивчення досліджуваної проблеми. Аналіз наукової літератури з питань соціальної роботи, психології сімейного виховання, дитячої та соціальної політики надав змогу уточнити поняття «усиновлення», «соціальна підтримка усиновлювачів», «соціальний супровід»; порівняльно-правовий аналіз нормативно-правових актів України,

які регулюють правовідносини у сфері усиновлення, та міжнародних документів, зокрема, Конвенції ООН про права дитини, дозволив визначити відповідність національної практики міжнародним стандартам; системний аналіз діяльності соціальних служб, спрямованої на підготовку та супровід усиновлювачів, сприяв виявленню взаємозв'язків між органами соціального захисту, службами у справах дітей, судами, навчальними центрами тощо. Серед емпіричних методів важливими є методи: анкетування – для анкетування кандидатів в усиновлювачі та фахівців центрів соціальних служб – спрямоване на виявлення труднощів, потреб та очікувань у процесі усиновлення; структурованого тренінгу з соціальними працівниками, які здійснюють соціальний супровід сімей після усиновлення, для підвищення ефективності наявних форм роботи.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У СФЕРІ УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ

1.1. Поняття, сутність та принципи усиновлення як форми сімейного виховання

Однією з найважливіших і в той же час найповнішою формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є усиновлення. Це пов'язано з тим, що зазначена форма забезпечує дитині стабільне та безпечне сімейне середовище, яке слугує основою її гармонійного розвитку, соціалізації й формування дитини як особистості. Усиновлення є двостороннім процесом, адже не лише позбавлена батьківського піклування дитина відчуває потребу у сім'ї. В основі дій особи, яка має намір прийняти у свою сім'ю дитину на правах доньки або сина, також лежить потреба у створенні повноцінних сімейних стосунків, реалізації батьківського потенціалу та емоційній взаємопідтримці. Тому «завдання зміцнення сім'ї є актуальним для сучасного українського суспільства, що знаходить відображення у державно-правовій політиці України і реалізується, зокрема, за допомогою вдосконалення внутрішньодержавної системи захисту сімейних прав» [1].

Відповідно до ст. 207 Сімейного кодексу України (далі – СК України), «усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснюється на підставі рішення суду» [2]. Таким чином, розкриваючи усиновлення з позиції права, його можна визначити як юридичний акт, з яким закон пов'язує виникнення правовідносин між двома сторонами – дитиною, яка немає батьківського піклування, та особою, яка прийняла цю дитину у свою сім'ю – усиновлювачем. Ці правовідносини аналогічні сімейним правовідносинам біологічних батьків та народжених від них дітей. Отже, з моменту усиновлення в усиновлювача та усиновленої ним дитини виникають взаємні права та обов'язки.

Правове значення акту усиновлення полягає також у неможливості одночасного існування взаємних прав і обов'язків усиновлювача та усиновленої ним дитини та прав і обов'язків біологічних батьків та народженої від них дитини. З набуттям взаємних прав та обов'язків між усиновлювачем та усиновленою дитиною, вони припиняються. «Акт усиновлення змінює суб'єктний склад батьківських правовідносин. Юридично біологічні батьки усиновленого, як і він сам, перестають бути суб'єктами батьківських прав та обов'язків, хоча втрата правових зав'язків не означає втрати кровної спорідненості з батьками та іншими родичами за походженням і одночасно не створює кровноспоріднених відносин з усиновлювачем та його родичами» [3].

У контексті соціальної роботи усиновлення є не тільки інститутом сімейного права. Насамперед, це соціальний процес, що спрямований на забезпечення базових потреб дитини, зокрема її потреби у сім'ї, духовному та фізичному розвитку, любові, батьківській турботі та стабільності. Цей соціальний процес можна окреслити як комплекс соціально-психологічних, педагогічних й правових дій, необхідних для формування умов для повноцінного проживання усиновленої дитини у новій сім'ї.

На значенні усиновлення наголошується у Конвенції ООН про права дитини від 1989 року, у якій, серед іншого, визначається потреба кожної дитини у зростанні «у сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння» [4]. На цій базовій нормі будується сучасне розуміння усиновлення як гарантії реалізації фундаментальних прав дитини.

Природа усиновлення розкривається як забезпеченість постійного сімейного виховання дитини, у якої з різних причин відсутні біологічні батьки або відсутнє піклування з їх сторони. Тимчасові форми влаштування дитини, зокрема, опіка, піклування, дитячий будинок сімейного типу та ін. не забезпечують так, як усиновлення, повної інтеграції дитини у сімейну систему осіб, які не мають з нею біологічного зв'язку «батьки-діти», в тому числі з наділенням її статусу рідної дитини.

Отже, усиновлення характеризується подвійною природою – правовою, оскільки змінюється правовий статус дитини, та соціально-психологічну, яка розкривається через позбавлення її «старих» моральних, емоційних та виховних зв'язків та утворення нових. Значення соціально-психологічного аспекту будь-якої форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування пов'язане з тим, що, які б альтернативи сім'ї не застосовувалась щодо дітей, усі вони поєднані з необхідністю долати складні, множинні обставини, обумовлені адаптацією до життя в новому середовищі.

Оскільки усиновлення є формою, яка застосовується лише щодо дітей з порушеними відносинами соціалізації, соціальна сутність цього інституту також полягає у їх відновленні. Доволі поширеними є випадки наявного у таких осіб досвіду застосування насильства, психологічних травм, занедбаності тощо. Цей негативний досвід дитини є свідченням відсутності у неї нормального, повноцінного життя. Усиновлення, будучи актом соціальної реабілітації, спрямований на нормалізацію життя дитини, повернення її до повноцінного життя у соціумі. Слід зауважити, що, попри те, що усиновлення на сьогоднішній день все ж таки залишається оптимальним варіантом постійного влаштування для багатьох дітей, які позбавлені можливості жити під опікою біологічних батьків, робота також має вестись у напрямку максимально можливого збереження біологічних сімей. Хоча залишається фактом, що «деякі діти не можуть жити під опікою своєї сім'ї. Тому для таких дітей усиновлення є правильним варіантом постійного влаштування» [5].

З позиції соціальної роботи усиновлення є багатоетапним процесом, який триває від виявлення дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, до завершення процесу адаптації дитини у новій сім'ї. Виділяють такі основні етапи усиновлення:

- виявлення потенційної дитини, яка може бути усиновлена;
- підготовка осіб - кандидатів в усиновлювачі;
- реалізація судової процедури усиновлення;

– соціальний супровід представниками соціальної служби після процедури усиновлення, що повинен забезпечити успішну адаптацію дитини у новій сім'ї.

Визначальним є існування системи принципів, дотримання яких забезпечує ефективність усиновлення як соціального інституту. Ці принципи закріплені як на міжнародному рівні, так і на рівні національного законодавства. Серед фундаментальних принципів можна виділити:

– *принцип пріоритету найкращих інтересів дитини*. Означений принцип є основним і таким, що на міжнародному рівні встановлений Конвенцією ООН про права дитини від 1989 року. Так, відповідно до ст. 3 Конвенції, будь-які дії та рішення, здійснювані компетентними органами або іншими суб'єктами, наділеними відповідними повноваженнями стосовно вирішення питань, що стосуються дітей беззастережно повинні засновуватися на пріоритеті забезпечення якнайкращих інтересів дитини [4].

У сімейному законодавстві України щодо усиновлення зазначений принцип розкривається у положенні ст. 207 СК України, якою встановлено, що усиновлення дитини має провадитися лише у найвищих її інтересах з ціллю забезпечення стабільних й гармонійних умов її життя [2]. Із зазначеного принципу робимо висновок, що в цьому процесі пріоритет віддається дитині, а не дорослим, тобто усиновлення повинно здійснюватися виключно в її інтересах.

Отже, незважаючи на природність бажання та прагнення дорослих осіб мати дитину, якщо це суперечить інтересам останньої, їх бажання щодо конкретної дитини не може бути задоволеним. З іншого боку, ігнорування потреб усиновлювачів також може мати негативні наслідки. Оскільки під час росту дитини формуються й змінюються її потреби, одночасно формуються й змінюються потреби усиновлювачів – виникає необхідність здобуття нових навичок з виховання усиновленої дитини, догляду за нею, потреба поєднання різних обов'язків, соціальної адаптації тощо. Невраховання їх потреб може

призвести до зниження наміру усиновлювати дитину або ж зниження рівня життя вже усиновленої дитини.

Слід зауважити, що під час прийняття рішення про усиновлення врахуванню підлягає ряд важливих аспектів. Найперше, стан здоров'я, вік, рівень розвитку дитини, її походження. Крім того обов'язково враховується можливість усиновлювача забезпечити виховання та розвиток у безпечному середовищі;

– *принцип сімейноцентрованості* – усиновлення справедливо визнається найкращою формою влаштування позбавленої батьківського піклування дитини передусім через те, що вона передбачає можливість зростання дитини не в інституційному закладі, а в колі сім'ї усиновлювача, як його рідна дитина. Це природне середовище, де в неї створені належні умови для фізичного, емоційного та морального розвитку. Зазначений принцип узгоджується з положенням ст. 18 Конвенції про права дитини, за яким на батьків покладається відповідальність за виховання та розвиток їх дітей, а роль держави – у забезпеченні їм допомоги у виконанні цих обов'язків [4] та ст. 5 СК України, відповідно до якої охорона сім'ї, дитинства, материнства та батьківства покладено на державу, яка зобов'язана створити відповідні умови для зміцнення сім'ї й виховання дітей у сімейному середовищі [2];

– *принцип стабільності та безперервності сімейного виховання*, яким забезпечується постійність усиновлення. На забезпечення цього принципу спрямована діяльність держави, пов'язана з чітко визначеною складною процедурою усиновлення, контролем за сім'ями з усиновленими дітьми залежність його дійсності лише від його вчинення компетентним органом, тощо. Крім того, згідно ст. 8 Європейської конвенції про усиновлення дітей (ETS № 58) від 1967 року, «обов'язком компетентного органу, який приймає рішення про усиновлення, є впевнитись, що воно здійснюється лише в інтересах дитини» [6].

Рішення усиновити дитину не має бути спонтанним. Від його обдуманості та відповідального відношення усиновлювача залежить майбутнє обох сторін. Без вагомих на те причин він не може відмовитися від усиновленої дитини. Щоб попередити такі ситуації законодавством України передбачено ряд заходів, зокрема, всебічну перевірку кандидатів в усиновлювачі й обов'язкові підготовчі курси;

– *принцип добровільної та свідомої згоди*. Усиновлення не передбачає обов'язку потенційного усиновлювача брати на правах доньки або сина дитину. Усі задіяні у цьому процесі сторони – усиновлювач, біологічні батьки або інші особи, уповноважені надавати таку згоду, а також дитина по досягненню неї визначеного законом віку – мають виразити свою волю до усиновлення. До того ж, якщо потенційний усиновлювач перебуває у шлюбі, обов'язковою є також згода другого з подружжя. Європейською конвенцією також на компетентний орган покладається обов'язок вимагати згоди вищезазначених осіб або відхиляти відмову у наданні такої згоди за виключенням встановлених законом підстав (п. 3 ст. 5 Конвенції) [4];

– *принцип рівності дітей у своїхправах*. За ч. 3 ст. 232 СК України, «з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням» [2]. Таким чином, дитина, потрапляючи у сім'ю усиновлювача, має аналогічні правам та обов'язкам рідної дитини усиновлювача права та обов'язки. Законом заборонена будь-яка дискримінація дитини, що усиновлена;

– *принцип конфіденційності усиновлення*. Досліджуваний принцип орієнтований на захист інтересів усиновленої дитини, запобігання втраті її емоційної стабільності й гармонії у сімейному оточенні. Усиновлення невід'ємно пов'язане з конфіденційністю, тому інформація про нього охороняється законом. За ст. 226 СК України, забороняється розголошувати таємницю усиновлення за відсутності згоди усиновлювача [2]. Право на таємницю усиновлення належить і усиновлювачу, і дитині, яку всиновили.

Момент його виникнення для усиновлювача пов'язаний з моментом взяття його на облік як кандидата в усиновлювачі і, продовжується протягом процедури усиновлення, а також після набрання чинності рішенням суду. В усиновленої дитини право на таємницю «виникає з моменту обліку як кандидата на усиновлення і проходить стадії: перебування на обліку, пошук сім'ї усиновлювача, знайомство з потенційними батьками, розгляд судом справи про усиновлення, винесення судового рішення у справі про усиновлення і продовжується до досягнення 18 років, коли цю інформацію можна буде відкрити для дитини» [7, с. 241];

– *принцип професійного супроводу усиновлення*. Ст. 17 Закону України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 рік № 2671-VIII визначає територіальні центри соціальних служб як суб'єктів здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг, в тому числі у сфері усиновлення. Зокрема, соціально-психологічну реабілітацію дітей, соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та ін. здійснюється стаціонарними службами (відділеннями) центрів. Соціальний супровід прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей опікунів та усиновителів покладається на денні служби (відділення) центрів соціальних служб [8].

Питання, пов'язані з організацією соціальної роботи, наданням соціальних послуг, а також їх методологічне забезпечення, відповідно до Типового положення про районний, міський, районний у місті, селищний, сільський центр служб, затвердженого Кабінетом Міністрів України від 01 червня 2020 року № 479, покладається на регіональні центри. Серед обов'язків центрів – впровадження програм навчання й підвищення компетентності / кваліфікації для надавачів соціальних послуг, фахівців із соціальної роботи, кандидатів в усиновлювачі, проводить підготовку кандидатів в усиновлювачі та ін. [9].

Центри соціальних служб, соціальні працівники мають здійснювати інформаційно-консультативну підтримку кандидатів в усиновлювачі,

підготовку до усиновлення, а також соціальний супровід після усиновлення. Це дозволяє запобігти деструктивним процесам у сім'ї, труднощам адаптації чи повторній відмові від дитини.

Отже, сьогодні усиновлення залишається складовою державної політики у сфері захисту прав дитини, оскільки в нашій країні сімейні форми виховання є пріоритетними. Це узгоджується із положеннями Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III [10], за якими держава визначає сімейні форми виховання як пріоритетні. І саме на соціальних працівників покладається обов'язок у сприянні усиновленню, формуванні позитивного ставлення суспільства до цього інституту, наданні підтримки як дітям, так і сім'ям.

Функція соціальної роботи у сфері усиновлення полягає у профілактиці, тобто виявленні потребуючих сімейного виховання дітей й запобіганні таким чином сирітству, наданні всесторонньої допомоги кандидатам в усиновлювачі на підготовчому етапі, сприянні адаптації дитини й формуванні у сім'ї усиновлювача позитивного клімату.

1.2. Правові та етичні засади соціальної роботи у процесі усиновлення

Як вже наголошувалося, сучасний інститут усиновлення відіграє провідну роль у захисті права на сім'ю залишеної без батьківського піклування дитини. В той же час, соціальна робота у сфері усиновлення базується не тільки на нормативно-правовому регулюванні. В основі цієї діяльності лежать етичні принципи, покликані забезпечувати необхідну підтримку дитини, усиновлювачів і сім'ї в цілому.

Розкриваючи правові засади усиновлення та етичні орієнтири соціальної роботи у цьому процесі, слід звернути увагу на правову основу регулювання усиновлення в нашій країні. Насамперед, конституційною основою для регламентації усиновлення слугує положення ст. 51 Конституції

України, у якій встановлено правило, що «сім'я, дитинство і материнство охороняються державою» [11]. СК України, яким визначено матеріальні та процесуальні аспекти усиновлення, містить: перелік осіб, які можуть бути усиновленими, а також осіб, які можуть / не можуть бути усиновлювачами, осіб, які мають переважне перед іншими право на усиновлення дитини; особливості обліку зазначених осіб; порядок надання згоди встановлених Кодексом осіб на усиновлення, забезпечення таємниці усиновлення; визнання усиновлення недійсним, скасування усиновлення та інші ключові для процесу усиновлення вимоги [1].

Важливе значення для його правового забезпечення мають також інші нормативно-правові акти. Так, Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III закріплює гарантії прав дитини і в їх контексті право кожної дитини на сімейне виховання, на підтримку усиновлення з боку держави [10]. Процедуру усиновлення регламентовано Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08 жовтня 2008 року № 905 [12]. Крім зазначених, норми, які регулюють окремі аспекти процесу усиновлення, містяться у Цивільному кодексі України, Цивільному процесуальному кодексі України, Законі України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР [13], Законі України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01 липня 2010 року № 2398-VI [14], постанові Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 року № 866 [15], наказі Міністерства соціальної політики «Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів» від 28 грудня 2015 року № 1256 [16] та ін.

Основною ціллю нормативно-правового регулювання усиновлення є його забезпечення лише в інтересах дитини, із обов'язковим дотриманням її прав та інтересів, гарантуванням стабільності й безпечного сімейного середовища. Прикладом є ст. 207 СК України, в якій акцентується на провадженні усиновлення у найвищих інтересах дитини [2].

Соціальна робота, яка супроводжує весь процес усиновлення, має відбуватися лише в правовому полі, а, отже, враховувати положення, які стосуються цього виду діяльності. Це стосується не лише початкових етапів усиновлення, зокрема порядку вибору кандидатів в усиновлювачі, пошуку дитини та підготовки сторін усиновлення, але й соціального супроводу після усиновлення.

Значимим для усіх задіяних у процесі усиновлення осіб – представників соціальної сфери – є визначення меж їх діяльності. В цьому контексті правові принципи виконують роль орієнтирів, на які спрямовують свої дії соціальні працівники. Зазначені особи повинні неухильно контролювати дотримання процедури усиновлення, здійснювати захист прав усиновлюваної дитини й нагляд за її життям після потрапляння у сім'ю усиновлювача.

Попри встановлення жорстких правових рамок для діяльності соціальних працівників, значення їх роботи не лише у беззастережному дотриманні норм. Ефективною вона може бути лише при поєднанні правових механізмів регулювання усиновлення з гуманістичними, психологічними та етичними підходами. Діючи в межах права, у найкращих інтересах дитини, соціальний працівник має виходити за рамки формального виконання процедури усиновлення, повинен бачити і розуміти конкретну дитину, яка потребує допомоги, її емоції, переживання, потреби та страхи. Його робота повинна мати гнучкий, адаптативний характер, що враховується, зокрема, при розробці індивідуального плану соціального супроводу.

Тому цілковито виправданим є те, що в основі діяльності соціальних працівників, крім правового регулювання, лежать етичні засади соціальної

роботи у сфері усиновлення. Вони забезпечують гідне ставлення до усіх учасників усиновлення – усиновленої дитини, її родини й усиновлювачів.

Зазначимо, що з метою досягнення найвищих стандартів професійної доброчесності соціальних працівників Міжнародною федерацією соціальних працівників у 2018 році було ухвалено Глобальну декларацію принципів соціальної роботи. У документі визначено, що «соціальна робота – це базована на практиці професія та академічна дисципліна, яка сприяє соціальним змінам та розвитку, соціальній згуртованості, активізації та звільненню людей. Центральне місце в соціальній роботі посідають принципи соціальної справедливості, прав людини, колективної відповідальності і поваги до різноманітності» [17]. Основними, прийнятими Федерацією принципами є:

- «визнання гідності людини;
- сприяння правам людини;
- сприяння соціальній справедливості;
- сприяння праву на самовизначення;
- сприяння праву на участь;
- повага конфіденційності та приватності;
- ставлення до людей як до цілісних індивідів;
- етичне використання технологій та соціальних медіа;
- професійна доброчесність» [17].

В нашій країні нині діють Етичні принципи соціальної роботи в Україні, перелік яких передбачено Етичним кодексом спеціалістів із соціальної роботи України, затвердженим Міністерством України у справах молоді і спорту від 09 вересня 2005 року № 1965. Це: повага до гідності кожної людини; пріоритетність інтересів клієнтів; толерантність; довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнтів; доступність послуг; конфіденційність; дотримання норм професійної етики [18].

Означені принципи корелюють з визначеним на конституційному рівні визнанням «людини, її життя та здоров'я найвищою соціальною цінністю»

[11]. Водночас Т. Семигіна вірно звертає увагу на застарілість чинного в нашій країні Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи (від 2005 року), який не враховує актуальних змін, що відбуваються у зазначеній сфері діяльності. На думку авторки, такий стан певною мірою «консервує» національну практику у сфері соціальної підтримки. Крім того, акцентується на відсутності у відкритому доступі офіційного україномовного тексту Глобальної декларації, що, у свою чергу, демонструє непрогресивність, застарілість у зіставленні з глобальними процесами впровадження принципів 2018 року, якими, у певному сенсі, трансформується ідеологія фаху соціальної роботи, змінюючи його до більш «емансипативного» та «соціетального» [17, с. 83].

Т. Тарасенко та Н. Сорокіна, порівнюючи Глобальну декларацію принципів соціальної роботи 2018 року та Етичні принципи соціальної роботи в Україні, затверджені Міністерством України у справах молоді і спорту від 09 вересня 2005 року № 1965 [18], також наголошують на необхідності врахування на національному рівні змін, які відбулися у принципах соціальної роботи. Науковицями виявлено «відсутність у вітчизняному переліку етичних принципів, орієнтованих на сприяння соціальній справедливості, праву на самовизначення та праву на участь. Крім того, не знаходить врахування важливий аспект сучасної соціальної роботи – етичне використання технологій та соціальних медіа» [19, с. 58].

Зауважимо, що серед принципів соціальної роботи, передбачених міжнародним документом, неодноразово вживається слово «сприяння». Відповідно до Словника української мови «сприяти» означає «позитивно впливати на що-небудь» [20]. Стосовно принципів соціальної роботи воно вживається у значенні активного забезпечення, підсилення та підтримки реалізації конкретного права або цінності. Значення його використання у підсиленні соціальної діяльності з метою реалізації права або певної цінності. На соціального працівника покладається не пасивний обов'язок, а необхідність активно діяти з метою реалізації прав та принципів, тобто

створювати усі необхідні умови для реалізації поставленої мети. Наприклад, принцип «сприяння соціальній справедливості» дає вказівку діяти таким чином, щоб зменшувати несправедливість, дискримінацію та нерівність й утверджувати рівноправність ресурсів, участі та можливостей, а принцип «сприяння праву на участь» вживається у значенні активного залучення клієнтів у рішення, що мають вплив на їхнє життя. На нашу думку, його вживання є принциповою установкою на всебічне створення необхідних умов, а не пасивність дій, утримання від певної шкоди. Проактивна та підтримуюча діяльність є ключовою у зазначених принципах. Водночас відсутність такого підсилення в принципах, що закріплені національним законодавством, в цілому не вказують на зміну сутності аналогічних принципів.

У результаті аналізу Етичних принципів соціальної роботи в Україні можна окреслити ключові принципи соціальної роботи, пов'язаної з усиновленням дитини. Найперше, необхідно виділити *принцип поваги до гідності кожної дитини, що задіяна в процесі усиновлення*, що означає обов'язкове визнання соціальним працівником права кожної дитини на індивідуальність, врахування особливостей її життя та розвитку, походження. Усиновлення не повинно залишатися лише юридичним актом. Воно є інтеграцією усиновленої дитини у сім'ю усиновлювача, що передбачає глибоке розуміння її особистих потреб.

Принцип професійної компетентності соціального працівника, який здійснює супровід усиновлення, покладає на соціальних працівників обов'язок діяти у відповідності до етичних кодексів, зберігаючи об'єктивність, неупередженість, толерантність, з установкою на пріоритет інтересів дитини.

Основним спрямуванням *принципу стабільності та безпеки* має бути забезпечення соціальної підтримки усиновленої дитини та сім'ї усиновлювача після завершення процесу усиновлення. Така підтримка, ґрунтуючись на етичному відношенні до дитини, допоможе у запобіганні кризам у сім'ї, а також іншим можливим негативним проявам, з якими

можуть зіштовхнутися члени сім'ї усиновлювача. Усиновлення має бути міцним, довгостроковим рішенням. З точки зору соціальної роботи це означає, що супровід і підтримка після усиновлення мають бути передбачені, щоб запобігти кризам, відмовам чи повторному влаштуванню. Цей принцип впливає як з правового регулювання (перевага сімейної форми), так і з етичного ставлення до дитини.

Принцип доступності послуг з усиновлення є надзвичайно важливим у цій сфері, оскільки на успішні перебіг і завершення процесу усиновлення має вплив багато різновекторних факторів. Відкритість і доступність послуги для потенційних усиновлювачів та дітей, а також сприяння зі сторони соціальних працівників в отриманні максимально повної, зрозумілої інформації щодо процедури усиновлення, прав та обов'язків сторін усиновлення, повної поінформованості щодо наслідків усиновлення, можливих складнощів після усиновлення допоможе сторонам убезпечити себе від негативних наслідків. Забезпечення принципу доступності досягається також через процедурну доступність, зменшення бюрократизації усиновлення, можливого спрощення процедури усиновлення без завдання шкоди дитині, застосування не лише усних та письмових способів комунікацій, але й за допомогою інтернет-ресурсів, що сьогодні є особливо актуальним.

Наголосимо, що попри позитивний вплив на надання соціальних послуг цифровізації, в тому числі у сфері усиновлення, у цьому контексті доречним є висловлені Т. Тарасенко та Н. Сорокіною застереження, щодо «необхідності осмислення питань, пов'язаних з визначенням розробників та вигодонабувачів цифрових технологій, необхідністю забезпечення контролю у цій сфері, вибором правил застосування цифрових технологій в різних ситуаціях тощо» [19, с. 58-59].

До вищезазначених принципів можна додати *принцип соціальної справедливості*, оскільки процес усиновлення має бути відкритим та прозорим, без дискримінації. З цим принципом також корелює заборона

комерційної діяльності з усиновлення, яка є формою захисту дитини й створення рівних умов для сторін усиновлення.

Принципи соціальної роботи

Таблиця 1

Глобальна декларація принципів соціальної роботи (2018 р.)	Етичні принципи соціальної роботи в Україні (2005 р.)	Принципи соціальної роботи у сфері усиновлення
визнання гідності людини	повага до гідності кожної людини	принцип поваги до гідності кожної дитини, що задіяна в процесі усиновлення
сприяння правам людини	пріоритетність інтересів клієнтів	принцип професійної компетентності соціального працівника, який здійснює супровід усиновлення
сприяння соціальній справедливості	толерантність	принцип стабільності та безпеки
сприяння праву на самовизначення	довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнтів	принцип доступності послуг з усиновлення
сприяння праву на участь	доступність послуг	принцип соціальної справедливості
повага конфіденційності та приватності	конфіденційність	
ставлення до людей як до цілісних індивідів	дотримання норм професійної етики	
етичне використання технологій та соціальних медіа		
професійна доброчесність		

Для інтеграції правових та етичних принципів у практику соціальної роботи у сфері усиновлення соціальними працівниками здійснюється ряд таких практичних кроків. На початковому етапі усиновлення соціальні працівники здійснюють оцінку кандидатів-усиновлювачів. Вони мають

відповідали законодавчим нормам щодо вікових вимог, стану здоров'я, соціально-матеріального становища тощо. Відповідність етичним вимогам має зв'язок з мотивацією усиновлення, готовністю прийняти дитину, яка має свій негативний досвід, та підтримкою постійності сімейного життя.

Наступним кроком є підготовка дитини та сім'ї, у яку дитина має інтегруватися. Функція соціального працівника полягає у проведенні інформаційних бесід та тренінгів для потенційних усиновлювачів, ознайомленні з їх правами та обов'язками, психологічними особливостями адаптації дитини. Важливим є також роз'яснення щодо ролі сім'ї у процесі усиновлення. Соціальний працівник повинен також гарантувати, щоб формат отриманої дитиною інформації відповідала її віку. Представник соціальної служби при цьому повинен дотримуватись принципу добровільності, інформованої згоди та конфіденційності.

Свої особливості має стадія юридичного оформлення та супроводу усиновлення. Тут соціальний працівник здійснює контроль за здійсненням процедури усиновлення згідно чинного законодавства. Це стосується не лише правильності оформлення заяв, згоди та ін., а також рішення суду та внесення змін до актового запису про народження.

Соціальний супровід після усиновлення є критичним етапом, коли соціальний працівник працює зі сім'єю та усиновленою дитиною, забезпечує адаптацію, допомагає вирішувати конфлікти, підтримує стабільність сім'ї. Етично це означає, що дитина має отримати довготривалу підтримку, не бути «забутою» після оформлення усиновлення.

Останнім кроком, який повинні забезпечити соціальні працівники, пов'язаний з моніторингом, оцінкою та вдосконаленням процесу усиновлення. Соціальна служба здійснює збір даних про результати усиновлення, аналізує проблеми, що виникали протягом усиновлення, ведуть роботу над удосконаленням практики соціальної роботи у сфері усиновлення з правової та етичної позицій.

Не зважаючи на забезпечення правової та етичної основи, нині мають місце складнощі, пов'язані з недостатньою підготовкою кандидатів в усиновлювачі, браком фінансових, професійних та інших ресурсів, потрібних для соціального супроводу усиновлення. Також спостерігається формалізація проходження процедури без реальної оцінки потенційних ризиків. Також значний негативний вплив справляє військова агресія росії проти України, що, в тому числі, збільшує кількість дітей, які мають статус дітей-сиріт або дітей, які позбавлені батьківського піклування.

1.3. Теоретичні підходи до визначення ролі соціального працівника у супроводі усиновлення

Усиновлення характеризується складністю і багатоетапністю. Воно пов'язане не тільки зотриманням юридичної процедури, але й з процедурою надання соціальної підтримки його учасникам. З юридичної точки зору, усиновленням є «правовідносини, що виникають між усиновлювачем та усиновленою дитиною, за відповідною участю у них родичів усиновлювача, рідних батьків усиновленої дитини, кровних родичів усиновленої дитини, суду, який розглядає справу про усиновлення і приймає відповідне рішення, органу опіки та піклування, інших учасників правовідносин щодо влаштування дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування» [21, с. 43]. Як впливає із запропонованого визначення, процес усиновлення характеризується множинністю осіб, які беруть у ньому участь і впливають на його результат. Це, своєю чергою, вимагає особливої уваги з боку представників соціальної служби.

Соціальна робота, як обов'язковий компонент процесу усиновлення, зосереджена, насамперед, на забезпеченні реалізації прав і інтересів як потребуючих усиновлення, так і вже усиновлених дітей. В той же час вона орієнтована й на вироблення в усиновлювачів навичок усвідомленого батьківства, допомогу сім'ям, в яких вже є усиновлені діти.

За ст. ст. 6¹ Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 року № 2558-III зміст соціальної роботи виражається в «оцінюванні потреб у соціальних послугах сімей, дітей та молоді, плануванні, організації координації та наданні їм соціальних послуг, здійсненні моніторингу надання соціальних послуг» [22]. Законом ключовими соціальними послугами є соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід й консультування [22].

Ряд заходів соціальної підтримки зорієнтовані на роботу з усиновлювачами, оскільки вони відповідальність за рівень життя й адаптацію усиновленої ними дитини. Намір прийняти дитину до своєї сім'ї без сформованої основи відповідального батьківства та безпотрібних умінь на практиці часто спричиняє негативні наслідки для обох сторін. «Усвідомлення відповідального батьківства належить до поведінки батьків, заснованого на вищих інтересах дитини, зокрема щодо виховання, розвитку здібностей, а також визнання та орієнтування, що включає дотримання рамок, у яких дитина може повноцінно розвиватись» [23, с. 79].

Крім формування відповідального батьківства, до соціальної підтримки включаються заходи навчання усиновлювачів навичкам, потрібним для всебічного розвитку та виховання дітей. Організації оптимальних умов для дитини сприяють функції соціальних працівників щодовсебічної оцінки умов життя кандидатів в усиновлювачі, їх психологічного та соціального стану.

Комплекс послуг соціальних працівників включає роботу з дітьми, зокрема, їх підготовку до різних життєвих ситуацій, адаптації у новому для них середовищі. По завершенню усиновлення соціальні працівники можуть виконувати стабілізуючу роль, «що полягає у допомозі подоланні складних для дитини ситуацій, формуванні взаєморозуміння між усиновлювачем, усиновленою дитиною та іншими членами сім'ї, наданні психологічної підтримки тощо» [24, с. 110].

На необхідності активізації соціальної роботи з дітьми, позбавленими, в тому числі з причин, пов'язаних з війною, батьківського піклування,

зосереджує увагу О. Сімуленко, яка доводить, що «соціальна робота такими дітьми має бути гнучкою та позитивною досвідом реагувати на появу нових потреб та суспільних викликів сьогодення» [25, с. 68].

Осмисленню ролі соціальних працівників у процесі усиновлення сприяє окреслення теоретичних підходів до нього. З позиції системного підходу усиновлення розглядається як соціальна система, у яку входить дитина, яка потребує усиновлення, усиновлювач, органи державної влади, служба у справах дітей, заклади охорони здоров'я і освіти. Центральним компонентом у цій системі є соціальний працівник. Він координує взаємозв'язок та взаємодію між усіма елементами системи. Його роль – у підтримці балансу усієї системи, попередженні конфліктів, які можуть виникати між її суб'єктами та забезпеченні зв'язку між сім'єю та іншими інституціями. Соціальний супровід є процесом оптимізації функціонування сімейної системи після того, як в неї включиться дитина. Зі сторони соціальних працівників надається допомога сім'ї, у яку інтегрується дитина, із врахуванням її минулого досвіду, травм і потреб.

Як вже зазначалося, особлива увага при здійсненні соціального супроводу приділяється необхідності відходу від формалізації цього процесу і врахуванні особливостей кожної конкретної дитини та сім'ї усиновлювача. Особистісно-орієнтований підхід характеризується тим, що соціальний супровід сконцентовано не просто на дитині та усиновлювачі як окремих індивідах, а на їх особистісних аспектах, створенні сприятливих умов для їх самореалізації. Соціальний працівник повинен вийти за межі звичайної оцінки цих суб'єктів формальним вимогам. Він повинен вивчити їх емоційний ресурс та цінності з тим, щоб допомогти усиновлюваній дитині допомогти сформувати та розвинути довіру до усиновлювача, а усиновлювачу сформувати розуміння його очікувань і готовності прийняти у свою сім'ю дитину, яка має своє минуле.

Не менш важливим є правозахисний підхід, за яким визначальною роллю соціальних працівників є забезпечення прав дитини. До його

обов'язків належить діяти у найкращих інтересах дитини, запобігати дискримінації, експлуатації та ін. негативних впливів на дитину.

Пов'язаним з попереднім підходом є етичний підхід, оскільки в його рамках відбувається зосередження на фахових цінностях, які має соціальна робота. До найважливіших з них належать повага до цінності кожної людини, її автономії, рівності, справедливості. Соціальні працівники повинні неухильно дотримуватись етичного кодексу соціального працівника з тим, щоб встановити беззастережну довіру між ним та дитиною, усиновлювачем та його сім'єю.

Висновки до Розділу 1

Основними принципами усиновлення є пріоритет інтересів дитини, стабільність, сімейність, добровільність, рівність і професійний супровід, усі фони у взаємодії формують основу ефективної соціальної політики у сфері усиновлення. Основними принципами соціальної роботи у сфері усиновлення є: принцип поваги до гідності кожної дитини, що задіяна в процесі усиновлення; принцип професійної компетентності соціального працівника, який здійснює супровід усиновлення; принцип стабільності та безпеки; принцип доступності послуг з усиновлення; принцип соціальної справедливості.

Теоретичні підходи до визначення ролі соціальних працівників у процесі усиновлення свідчать про багатовекторність соціальної роботи у цій сфері. Соціальний супровід усиновлення буде ефективним лише за поєднання усіх підходів. У своїй сукупності вони забезпечують цілісність розуміння потреб окремої дитини, усиновлювача, сім'ї та суспільства в цілому. Роль соціального працівника не зводиться до виконавця передбаченої нормою процедури. Він на основі права творить соціальну гармонію, яка відкриває можливість для дитини знайти справжню сім'ю.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ПРОЦЕСІ УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Організаційно-правові механізми діяльності соціальних працівників у сфері усиновлення

Як вже зазначалося, усиновлення є однією із найоптимальніших форм влаштування дітей сиріт та дітей – позбавлених батьківського піклування. Із усіх існуючих форм воно найкраще має можливість забезпечити стабільний та гармонійний розвиток дитини.

В нашій країні організація та здійснення процесів усиновлення базується на конкретно визначених законодавчих й процедурних нормах. На соціальних працівників покладено обов'язок виконувати провідну роль у забезпеченні дотримання прав дитини зі сторони усіх задіяних у процесі усиновлення осіб, підтримці кандидатів в усиновлювачі, а також, за необхідності, у супроводі сімей, де виховується усиновлена дитина.

Регламентація діяльності соціальних працівників у цій сфері здійснюється комплексом нормативно-правових актів. Саме вони становлять організаційно-правовий механізм у сфері усиновлення. Ключовими серед них є:

- Конституція України, якою гарантується захист прав та свобод дитини й визначено сім'ю як основу нашого суспільства [11];
- СК України, яким врегульовано порядок усиновлення, права і обов'язки усиновлювачів та встановлено повноваження органів опіки і піклування [2];
- Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III [10];
- Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 рік № 2671-VIII [8]. Цим Законом визначено правові й організаційні засади надання

соціальних послуг, серед яких послуги, пов'язані із сімейним влаштуванням дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування;

– Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР [13], який містить положення про повноваження відповідних органів щодо ведення обліку дітей і кандидатів в усиновлювачі;

– постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 року № 866 [15];

– постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08 жовтня 2008 року № 905 [12].

Цими нормативно-правовими актами сформована правова основа для повноцінного функціонування соціальних служб та встановлено механізми їх взаємодії з державними органами, задіяними в процесі усиновлення.

Зміст соціальної роботи полягає у «діяльності по наданню допомоги різним вразливим категоріям осіб, сім'ям, групам у реалізації їхніх соціальних прав й компенсації фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних та інших недоліків, що слугують перешкодами повноцінному соціальному функціонуванню» [26, с. 99]. Тому соціальні працівники, здійснюючи свої повноваження у сфері усиновлення, реалізують ряд важливих функцій, які спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини. Кожна із виконуваних ними функцій має чітке нормативно-правове підґрунтя.

Найважливішою функцією соціальних працівників у процесі усиновлення є організаційна функція. Так, відповідно до ст. 255 СК України, організатори опіки і піклування зобов'язані готувати документи на надавати висновки щодо усиновлення [2]. Крім того, п.п. 13-17 Порядку діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 року № 905

встановлено порядок ведення обліку, оформлення документів та взаємодії служб [12]. В межах організаційної функції соціальні працівники здійснюють формування і ведення документації щодо дитини та кандидатів в усиновлювачі, організацію збору необхідних для підготовки висновку органу опіки та піклування документів, координацію взаємодії між органами, приймають участь у засіданнях комісій.

Не менш важливою є правозахисна функція. Враховуючи положення Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III [10] та Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР [13], соціальні працівники здійснюють правозахисну діяльність, контролюючи умови проживання дитини як до, так і після завершення процесу усиновлення. Крім того, вони формують висновки про можливість осіб бути усиновлювачами та проводять перевірку дотримання прав дитини, а також осіб, які мають намір усиновити дитину.

Консультативно-профілактична функція, відповідно до ст. 16 Закону України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 рік № 2671-VIII [8], розкривається через проведення обов'язкового навчання кандидатів в усиновлювачі, здійснення психологічної оцінки мотивації кандидатів, виявлення та попередження ризиків, пов'язаних з адаптацією дитини в сім'ї.

Після завершення усиновлення на соціальних працівників у необхідних випадках покладається функція соціального супроводу сім'ї після усиновлення, виконуючи яку, вони періодично, відповідно до встановлених графіків, відвідують родини, де виховуються усиновлені діти, оцінюючи їх потреби, а також потреби сім'ї усиновлювача. За результатами перевірок соціальними працівниками готуються офіційні звіти про стан дитини після усиновлення.

Організаційно-правові механізми діяльності соціальних працівників в процесі усиновлення мають стосунок до кожного з етапів процесу усиновлення – від виявлення дитини, яка потребує батьківського піклування,

а також подання заяви особою, яка має намір усиновити дитину, до спостереження за сім'єю, де вже виховується усиновлена дитина.

Механізм первинного виявлення та постановки дитини на облік полягає в тому, що соціальні служби, які разом з органами опіки та піклування відповідають за виявлення дітей, які можуть бути влаштовані в сім'ю, повинні обстежити умови проживання дитини та здійснити аналіз ситуації в родині. На основі отриманої інформації вони готують документи для включення дитини до Єдиного банку даних. Для кандидатів в усиновлювачі передбачено обов'язок пройти навчання. Для цього соціальні працівники організують тренінгові програми, психологічне тестування та перевірку соціально-побутових умов.

Передбачений законодавством механізм ухвалення рішення про усиновлення передбачає участь соціальних працівників у підготовці інформаційних та аналітичних матеріалів, необхідних для органу опіки та піклування. Вони здійснюють обстеження житлово-побутових умов, оцінку можливості кандидатів виконувати обов'язки усиновлювачів, їх відповідності вимогам СК України. Представництво інтересів дитини у суді забезпечує орган опіки та піклування, який на основі матеріалів, підготовлених соціальними працівниками, формує висновок щодо доцільності усиновлення та відповідності цього рішення найкращим інтересам дитини.

Не менш важливим є соціальний супровід після того, як усиновлена дитина потрапила у сім'ю усиновлювача. Законодавством передбачено можливість залучення соціальних працівників у адаптаційний період. У межах супроводу вони можуть проводити моніторинг психологічного стану дитини, надавати підтримку сім'ї у вирішенні виховних труднощів та документувати результати роботи.

Не зважаючи на достатньо розвинену нормативно-правову базу, діяльність соціальних працівників супроводжується низкою проблем, як пов'язаних з особливостями здійснюваної ними діяльності, так і з надмірним

навантаженням та кадровим дефіцитом у соціальних службах. Наприклад, має місце низька міжвідомча взаємодія, пов'язана з недостатньо координованою роботою органів та установ, які беруть участь у процесі усиновлення, несвоєчасністю та неповнотою обміну необхідною для цього інформацією. Це, у свою чергу, ускладнює захист прав дитини. Складністю вирізняється й оцінка готовності кандидатів до усиновлення. Нині існує нагальна потреба в підвищенні кваліфікації соціальних працівників відповідно до міжнародних стандартів захисту прав дітей. Ефективному функціонуванню системи також сприятиме подальше вдосконалення національного законодавства, процедур соціального супроводу та підвищення професійної підготовки соціальних працівників.

2.2. Практика діяльності центрів соціальних служб та служб у справах дітей у процесі усиновлення

Процес усиновлення в Україні є багаторівневою системою, провідну роль у якій відіграють Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та Служби у справах дітей. Соціальна робота є професійною діяльністю, яку здійснюють соціальні інститути, державні та недержавні організації, групи або окремі фахівці, спрямована на надання допомоги особам і групам у процесі успішної соціалізації. Вона застосовується у випадках, коли соціалізація ускладнена через відсутність належних умов у суспільстві або індивідуальні труднощі, а також у ситуаціях соціальних криз, що перешкоджають або зупиняють нормальний розвиток соціальних навичок [27, с. 126].

За останні роки, особливо враховуючи вплив російської агресії, практична діяльність зазначених структур зазнала значної трансформації, спрямованої на створення усіх необхідних умов для збільшення сімей, в яких виховуються усиновлені діти. Усиновленню підлягають діти, над якими встановлена опіка, які виховуються у прийомній сім'ї, дитячому будинку

сімейного типу чи інтернатного закладу за умов, що така дитина належить до осіб, які підлягають усиновленню [28, с. 64].

За даними Державної служби України у справах дітей, «станом на 17 вересня 2025 року українцями було усиновлено 770 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. За віком: до одного року було усиновлено 112 дітей; від одного до 2 років – 163 дитини; від 3 до 5 років – 209 дітей; від 6 до 10 років 185 дітей; від 11 до 17 років – 101 дитина. Найвищі показники за цей період спостерігалися за Київською та Дніпропетровською областями – по 91 дитині» [29]. Ці дані свідчать про певну стабільність, а також повільно зростаючий інтерес до усиновлення, що, зважаючи на доволі складну соціально-політичну інформацію, є, в тому числі результатом діяльності соціальних працівників.

В. Брич та С. Миколук визначають соціальну ефективність структури управлінської діяльності у питаннях усиновлення за такою формулою:

$$\langle E_{yc} = D_y / D_n \times 100 \%, \text{ де}$$

E_{yc} – соціальна ефективність управлінської діяльності в питаннях усиновлення, %, D_y – чисельність дітей, яких усиновили, D_n – чисельність дітей, які потребують усиновлення» [30, с. 58-59]. Автори зазначають, що, якщо співвідносити кількість дітей, яких усиновили, до кількості дітей, які підлягають усиновленню, існує можливість встановити соціальну ефективність структури управлінської діяльності в питаннях усиновлення, %» [30, с. 59].

Так, за інформацією «FinansNews», у 2025 році усиновлення потребує більше 10 тисяч дітей, позбавлених батьківського піклування [31]. Якщо застосувати запропоновану формулу, ефективність можна визначити, як:

$$E_{yc} = 770 / > 10\ 000 \times 100 \%$$

Таким чином, соціальна ефективність управлінської діяльності в питаннях усиновлення в Україні у 2025 році становить приблизно 7,7%. Отже, рівень соціальної ефективності діяльності у сфері усиновлення в нашій країні у цьому році близько 7-8 %.

Звернемо увагу на неточність зазначеної оцінки, оскільки чисельність потребує усинювання дітей у широкому значенні включає усіх позбавлених батьківського піклування дітей. Водночас усинюваними є тільки діти, які внесені до Єдиної державної бази з усинювання. А це може впливати на точність показника.

У розрізі Тернопільської області, відповідно до додатку до Програми захисту прав дітей та розвитку сімейних форм виховання на 2025-2027 роки, станом на кінець 2024 року «на місцевому обліку перебувало 19 дітей, які могли бути усинювані, та 31 сім'я, кандидатів в усинювачі. Протягом 2024 року, згідно рішень судів усинювано 6 дітей, які перебувають на місцевому обліку та обліку з інших регіонів Тернопільської області. Із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування усинювано 5 дітей» [32]. Ці дані є свідченням високого показника усинювання в нашій області та активності осіб, які мають бажання усинювати дитину.

У цьому році, станом на 01 вересня 2025 року, у Тернопільській області на обліку з усинювання перебуває 173 дитини. 12 дітей було усинювано [33]. Застосовуючи вищезапропоновану формулу, дійдемо висновку, що

$$E_{yc} = 12 / 173 \times 100 \%$$

Таким чином, у межах Тернопільської області у 2025 році рівень соціальної ефективності діяльності у сфері усинювання становить 7 %, що в цілому корелюється з загальною ситуацією щодо ефективності по Україні. Незважаючи на певний прогрес в усинюванні, все ж таки велика кількість дітей залишається поза сімейним вихованням.

Якісна практика підготовки осіб, які вже зробили перший крок до усинювання, подавши відповідну заяву, значною мірою залежить від представників центрів соціальних служб. Відповідно до п. 25² Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усинювання та здійснення нагляду за дотриманням прав усинюваних дітей» від 08 жовтня 2008 року № 905 після проведення

обстеження житлово-побутових умов заявників, проведення з ним бесіди та з'ясування мотивів усиновлення та ставлення до виховання дітей і переконання у відповідності документів працівник служби у справах дітей має «подати до обласного, Київського міського центру соціальних служб електронний запит щодо проходження заявником курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського виховання» [12]. Після завершення навчання і отримання відповідної довідки у заявника з'являється можливість стати кандидатом в усиновлювачі. Лише після одержання позитивного висновку від служби у справах дітей заявник береться на облік кандидатів в усиновлювачі [12].

Проведення навчальних курсів для усиновлювачів свідчить про активну роль центрів соціальних служб у підвищенні якості підготовки потенційних усиновлювачів. У рамках такої програми проводяться тренінги, теоретичні заняття, групова робота та ін. Формати, у яких проводиться навчання для таких осіб, допомагають вийти за межі формального проходження процедури, прийняти усвідомлене рішення про усиновлення.

18 грудня 2024 року в Тернопільській області було прийнято Програму захисту прав дітей та розвитку сімейних форм виховання на 2025-2027 роки. Відповідно до додатку до Програми, серед запланованих заходів має місце проведення круглих столів, тренінгів, семінарів з метою підвищення педагогічної компетентності усиновлювачів [34].

Вважаємо такі заходи значимими, оскільки вони дозволяють не лише забезпечити дитині базові потреби у сім'ї, а й призводитимуть до якісних змін у стосунках між членами сім'ї усиновлювача. Соціальні працівники на таких заходах мають можливість допомогти їм зрозуміти, які поведінкові реакції дітей є «нормальними», зважаючи на психологічні травми, отримані дитиною в минулому, чому дитина може не довіряти оточуючим, проявляти агресію або замкненість, як не сприймати такі прояви особисто тощо. Спілкування з іншими усиновлювачами під керівництвом фахівця із соціальної роботи допомагає правильно організувати адаптацію дитини в

сім'ї, уникаючи типових для таких сімей помилок, відрізнити прояви адаптації, зокрема регресії, протесту або зміни настрою від індивідуального прояву дитини. Також важливо зрозуміти симптоми, коли дійсно потрібно звертатися за професійною допомогою.

Крім психологічних аспектів усиновлення, усиновлювачі мають підвищувати соціально-правову обізнаність. Вони повинні отримати інформацію про свої права та обов'язки та права і обов'язки усиновленої дитини, перелік соціальних послуг, на які вони мають право, доступ до різного роду допомоги, установи, у які необхідно звертатися у кризових ситуаціях та ін. Використовуючи сучасні педагогічні практики, усиновлювачі стають більш усвідомленими батьками, які можуть гнучко реагувати на різні потреби дитини. Також протягом часу дії Програми усиновлені діти матимуть можливість бути залученими до екскурсійних та краєзнавчих поїздок.

Критично важливим для усиновлення є обстеження представниками соціальної служби житлово-побутових умов осіб, які мають намір усиновити дитину. Таким чином, при поданні заяви на усиновлення за місцем проживання кандидата в усиновлювачі представниками соціальної служби проводиться перевірка конкретного переліку обставин з метою оцінки можливості кандидата забезпечити дитині безпечні, стабільні та належні умови проживання. Зокрема перевіряються загальні дані про житло (наявність правовстановлюючих документів, законність перебування кандидатів у житлі, тип житла та ін.), площу та умови проживання, щоб оцінити можливість проживання дитини в житлі, технічний стан житла, наявність предметів першої необхідності тощо.

До обов'язків соціального працівника також входить звернення уваги на психосоціальну атмосферу у приміщенні, де проживає кандидат в усиновлювачі, відсутність негативних ознак у сім'ї, таких як алкоголізм, насильство. Звертається увага й на інші важливі для оцінки житлово-комунальних умов обставини. Підсумки обстеження фіксуються актом

обстеження житлово-комунальних умов, який є документом, що додається до особової справи заявника та слугує для використання при ухваленні рішення про надання йому статусу кандидата в усиновлювачі.

Після влаштування дитини в сім'ю усиновлювача представники соціальної служби можуть здійснювати супровід, але він не завжди є системним або обов'язковим. В той же час війна суттєво ускладнила післяусиновлювальний супровід. Соціальні служби повинні адаптувати процеси, щоб забезпечити сталий контакт, підтримку та моніторинг умов проживання дитини навіть за зміненої реальності (переселення, евакуація).

Звернімо увагу на один із аспектів, що розкривають окремі проблеми у сфері усиновлення, і вирішення яких може залежати від допомоги з боку фахівців соціальної роботи. Л. Радченко, досліджуючи особливості регламентації правовідносин усиновлення або удочеріння одностатевими парами у національному законодавстві різних зарубіжних країн, на основі характеристики умов і обмежень щодо усиновлення дітей зазначеними партнерами, перспективи впровадження подібної практики в Україні та необхідності залучення до таких процесів соціальних працівників, зауважує, що діти, які виховуються одностатевими парами є менш успішними, мають окремі проблеми з адаптацією та соціальними комунікаціями, проте вони отримують значно більше догляду та піклування, ніж це б їм надавалося у дитячих будинках чи інтернатах [37, с. 221].

С. Миколюк звертає увагу на ще одне проблемне питання – сирітство в Україні в умовах війни. Авторка акцентує на впливі війни на дітей-сиріт, питаннях їх сімейного влаштування та ролі соціальної роботи. На думку дослідниці, першочерговою проблемою сьогодні є організація соціальної роботи по влаштуванні дітей в сімейні форми виховання, окрема усиновлення. Це пов'язано зі збільшенням дітей, які залишилися без належного батьківського піклування через різні, пов'язані з війною причини [28, с. 61].

Науковці також акцентують увагу на правових аспектах і практиці участі органів опіки і піклування у справах про усиновлення. Науковець розглядає заінтересованість органів опіки в процесах усиновлення. Підкреслює, що їх основною метою має бути захист прав дитини. Водночас наголошує, що діяльність органів опіки не повинна обмежуватися дотриманням формальних процедур, а має забезпечувати реальні інтереси дитини. Їхня функція охоплює не лише контроль за умовами усиновлення, але й захист прав дітей у соціальному, психологічному та правовому контекстах [38, с. 329].

2.3. Основні проблеми та потреби соціальних працівників у здійсненні соціального супроводу усиновлення

Як вже неодноразово було зауважено, соціальна робота у сфері усиновлення є значимим напрямом діяльності соціальних служб, що викликано його спрямуванням на забезпечення найкращих інтересів дитини, підтримку усиновлювачів та попередженню складнощів адаптації дитини в новій сім'ї. В той же час, незважаючи на постійний розвиток нормативно-правової основи їх діяльності із врахуванням міжнародного досвіду та сучасних викликів та активну практику у цій сфері, соціальні працівники зіштовхуються з низкою системних проблем, що гальмують ефективність виконання покладених на них функцій.

Особливої актуальності зазначена тема набуває в умовах війни, оскільки спостерігається постійне зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а, отже, навантаження на представників соціальної служби. «У соціальному середовищі, у якому спостерігається криза ціннісних, моральних та етичних засад, доволі часто не загальноприйняті норми та правила не працюють. Соціальним працівникам в таких випадках належить приймати рішення, виходячи з власного практичного досвіду розв'язання морально-етичних проблем, які виникають

за конкретних обставин. Також іноді мають місце ситуації, коли будь-яке прийняте ними рішення матиме негативні наслідки. Тоді фахівець вимушений визначатися з пріоритетами – застосувати етичні норми чи особистісні моральні переконання [35, с. 35].

До ключових проблем, які слугують перепорою для нормальної діяльності соціальних працівників, також можна зарахувати неузгодженість нормативно-правового регулювання процесу соціального супроводу усиновлення. Визначення основних принципів діяльності у цій сфері певною мірою нівелюється відсутністю деталізації процедур надання соціального супроводу та чітко визначених алгоритмів взаємодії між службами у справах дітей, центрами соціальних служб та іншими, задіяними в процесі усиновлення органами. Такий чинник суттєво впливає на якість соціального супроводу і на практиці призводить до збільшення бюрократизації процесу.

Наприклад, згідно інформації, виданої в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні, респонденти, які усиновили дітей, висловлюють позицію щодо процедури усиновлення як «виснажливого, забюрократизованого, нелегкого та повільного процесу. Деякі з них вбачають відповідальність органів опіки та ССД у тому, що процедура затягувалася і їх як кандидатів перенаправляли з кабінету в кабінет декілька разів. Через брак інформації щодо того, навіщо проходити деякі етапи кілька разів поспіль, респонденти мають негативні відчуття щодо якості роботи представників відповідних органів, вони говорять про те, що «зустрічались із відсутністю зацікавленості з боку державних служб у тому, щоб прискорити процедуру або принаймні не затягувати її. Вони не бачили, що служби зацікавлені в усиновленні» [39].

Ще однією проблемою, з якою зіштовхуються соціальні працівники, є значне навантаження та дефіцит кадрів. Так, беззаперечним є факт, що діяльність соціальних працівників на кожному етапі усиновлення потребує

фіксації фактів. З цього випливає потреба у значному обсязі звітів, характеристик, актів обстеження та проміжної інформації, що потребує значного часу та зусиль з їх сторони. Час, відведений на оформлення необхідних документів, вони могли би спрямувати на реальну роботу з учасниками усиновлення, зокрема, індивідуальне консультування, кризову підтримку, підготовку усиновлювачів тощо.

На соціальних працівників, крім повноважень, пов'язаних з процесом усиновлення, доволі часто покладено й інші професійні обов'язки, які вони виконують в інших напрямках соціальної роботи. Ця робота може бути пов'язана з соціальною роботою з сім'ями, які знаходяться у складних життєвих обставинах, з внутрішньо переміщеними особами, особами з інвалідністю тощо. Надмірний обсяг робіт з клієнтами ускладнює роботу з кожною сім'єю, яка планує усиновити дитину.

Дефіцит кадрів, який спостерігається серед працівників соціальної сфери, є свідченням відсутності стійкості системи соціального захисту та охорони дитинства. Основними причинами, які призводять до такої ситуації, є відсутність балансу між навантаженням соціальних працівників та заробітною платою, емоційне вигорання, відсутність достатньої підтримки з боку керівництва. Це призводить до утворення черг на обстеження житлово-комунальних умов потенційних усиновлювачів, зниження якості роботи, формалізація процесу супроводу усиновлення.

Ще однією проблемою, яка має вплив на результативність усиновлення, є брак необхідних для соціального супроводу особливих компетентностей соціальних працівників, необхідних для розуміння поведінки дітей, наприклад, розуміння дитячої психології, особливостей поведінки дітей, які не мають досвіду проживання у сім'ях, знань у сфері сімейної терапії. У багатьох працівників бракує таких навичок через недостатню кількість спеціалізованих навчальних програм і тренінгів. Більшість курсів підвищення кваліфікації є загальними й не завжди охоплюють складні ситуації, наприклад адаптаційні кризи в перші місяці

після усиновлення, поведінкові проблеми дітей з травматичним досвідом, робота з дітьми, які мають тривалий досвід інституційного виховання, психоемоційна підтримка батьків-усиновлювачів, робота з випадками вторинного сирітства та ін. Крім того, спеціалістам необхідні навички медіації, щоб вирішувати конфлікти між дитиною та батьками, а також навички роботи з сім'ями, які потребують термінової кризової інтервенції.

Зауважимо, що усиновлення є процесом, який практично завжди пов'язаний з переживанням сильних емоцій. І соціальний працівник стає тією ключовою фігурою між службами, батьками й дитиною. Саме на нього покладається відповідальність за гармонійний перебіг процесу. Постійний стрес, емоційно складні ситуації, переживання від контакту з фактами насильства, зневаги або занедбаності дітей формують високе психоемоційне навантаження. Фахівцям необхідна регулярної психологічної підтримки або професійної супервізії, яка допомогла б уникнути вигорання, сформувати навички саморегуляції та зберегти професійну мотивацію.

А. Слабковською визначено «базові структурні *компоненти* соціально-педагогічної роботи з усиновлювачами в межах міжвідомчої взаємодії (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий), а також відповідні їм *критерії*: «знання про зміст соціально-педагогічної роботи з усиновлювачами»; «бажання здійснювати соціально-педагогічну роботу з усиновлювачами»; «уміння здійснювати соціально-педагогічну роботу з усиновлювачами» з відповідними показниками, рівнями». На основі встановлених критеріїв та показників науковицею сформовано різні рівні ефективності соціально-педагогічної роботи з усиновлювачами в контексті міжвідомчої взаємодії: високий (продуктивний); середній (базовий); низький (репродуктивний). На думку А. Слабковської, з методологічної позиції це ж значимою основою для впровадження моделей соціальної роботи [36].

Висновки до Розділу 2.

Соціальні працівники відіграють ключову роль у забезпеченні прав дітей, які потребують сімейного виховання, та успішної інтеграції їх у нові сім'ї. Проте їх діяльність супроводжується значною кількістю проблем – від кадрового дефіциту та надмірного навантаження до нестачі спеціальної підготовки й психологічної підтримки. Ефективне вирішення цих проблем потребує комплексного підходу: удосконалення нормативної бази, інвестування в професійну освіту, підвищення рівня матеріального та організаційного забезпечення, розвитку супервізії та міжвідомчої співпраці.

Такий підхід дозволить підвищити якість соціального супроводу усиновлення, забезпечити найкращий інтерес дитини та підтримати сім'ї, які прагнуть подарувати дитині дім та любов.

Основними функціями соціальних працівників, які здійснюють діяльність у сфері усиновлення, є : організаційна, правозахисна, консультативно-профілактична та функція соціального супроводу сім'ї після усиновлення дитини. Поєднання зазначених функцій сприяє найефективнішому виконанню соціальними працівниками покладених на них завдань у процесі усиновлення.

РОЗДІЛ 3. ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ПРОЦЕСІ УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ

3.1. Підготовка тренінгу для соціальних працівників з питань соціального супроводу усиновлення

Для соціальних працівників при здійсненні діяльності у сфері усиновлення важливим є така взаємодія усиновлення – соціальна робота:

- має базуватися на чіткій правовій та методичній основі;
- міжвідомча взаємодія (соціальні служби, служби у справах дітей, психологічна служба) має бути ключовим компонентом успішного супроводу усиновлення;
- підтримка після усиновлення має бути не лише на етапі оформлення, але й на довгостроковій основі (психосоціальна, методична, групова взаємодія);
- зосередження уваги на індивідуалізації супроводжуваних дітей та сімей, враховуючи їхні життєві обставини, травми, здатність до адаптації;
- врахування кризових умов (воєнний стан, внутрішнє переміщення, соціальна нестабільність) потребує гнучких механізмів реагування та посиленого супроводу.

Усиновлення є складним та емоційно навантаженим процесом для всіх учасників, включаючи батьків, дітей та соціальних працівників. Дослідження, проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді та компанією «Іпсос Україна», виявило кілька факторів, що впливають на прийняття рішення щодо усиновлення в Україні. Крім бажання мати дитину, безплідності або медичних проблеми, благодійної мотивації, емоційної зрілості та готовності, значимим є також соціальна підтримка, яка супроводжує процес усиновлення. Тобто, соціальна підтримка є одним із факторів, що спонукають громадян до прийняття рішення про усиновлення[40].

Соціальна робота в цьому полі стикається зі значною кількістю викликів: правових, структурних, методичних, психологічних. Соціальний аспект полягає у тому, що при усиновленні дитини саме заради її інтересів бажано відкинути думки про збереження таємниці усиновлення та провести бесіди із психологом, соціальними працівниками, пройти відповідні курси, бажано також зустрітися із подружніми парами, що вже усиновили дитину та мають позитивний досвід адаптації дитини у родині. За можливості можна також провести зустріч із сім'ями, що мали проблеми з адаптацією після усиновлення дитини.

На етапі підготовки до усиновлення такі зустрічі будуть дуже важливим моментом. Кандидати в усиновителі зможуть безпосередньо зустрітися із учасниками процесу усиновлення, поставити запитання щодо процесу усиновлення та подальших дій; разом із психологом та фахівцем соціальної роботи обговорити негативи та позитиви при усиновленні; проблеми адаптації дитини у сім'ї; поведінки батьків чи дитини на різних етапах адаптації одне до одного.

Такі тренінгові заняття є однією із форм підготовки майбутніх усиновителів, вони активізують емоційнодійові спонуки батьківства, що в подальшому призводить до перебудови структури мотиваційно-ціннісного ставлення до дитини, бачення перспектив її особистісного зросту, а також впевненість у вдалій соціалізації сім'ї, разом із усиновленою дитиною [41, с. 181].

В Європі, зокрема, в Італії, Швеції, Бельгії такі зустрічі та тренінги практикуються та постійно організовуються соціальними службами, психологами, що готують сім'ї до усиновлення та в подальшому здійснюють нагляд після усиновлення. Родини з усиновленими дітьми потребують соціально-психологічного супроводу, під яким розуміється надання їм адресної допомоги і підтримки прийомних сімей, що перебувають у новій або важкій життєвій ситуації. Соціально-психологічний супровід включає цільові, змістовні, технологічні і процесуальні компоненти [41, с. 181].

Соціальні працівники, які забезпечують підтримку у процесі усиновлення, потребують постійного професійного зростання, адже їхня діяльність охоплює широкий спектр компетенцій — від правових до психологічних. Соціально-психологічний супровід включає цільові, змістовні, технологічні і процесуальні компоненти, що вимагає від фахівців високого рівня підготовки та гнучкості у використанні сучасних методів роботи. Регулярне підвищення кваліфікації через участь у тренінгах, семінарах, професійних програмах і заходах сприяє вдосконаленню їхніх знань і навичок. Таке безперервне навчання є запорукою якісного супроводу усиновлених дітей та прийомних сімей, а також ефективного функціонування системи соціальної підтримки загалом. Особливу увагу слід приділяти тому, як соціальні працівники впроваджують заходи підтримки усиновлених дітей та їхніх усиновлювачів, як налагоджується супровід, як формується резильєнтність у цих сім'ях.

Психологічні майстер-класи з комунікації та конфліктології дозволяють покращувати комунікативні навички соціальних працівників, що є критично важливим для ефективної роботи з усиновленими дітьми, їхніми новими родинami та зацікавленими сторонами. Такі майстер-класи проводяться у формі практичних занять, тренінгів з активного слухання, технік ефективного спілкування, управління конфліктами, технік переговорів.

Крім того у форматі психологічних консультацій для батьків, індивідуальних та групових занять для дітей, тренінгів з розвитку родинних зв'язків і комунікацій у нових сім'ях організуються програми психосоціальної реабілітації для усиновлених дітей та їхніх родин. Це дозволяє підтримати адаптацію дітей, що потрапили до нових сімей, а також надання допомоги батькам в інтеграції в нову сімейну структуру.

Важливими заходами є проведення навчальних програм для соціальних працівників. Зокрема, семінари, тренінги, кейс-методи з вирішення складних ситуацій в процесі супроводу усиновлення, розбір конкретних випадків

мають на меті надання соціально-психологічного супроводу. В процесі засвоєння програм соціальні працівники мають змогу оволодіти навичками соціально-психологічного супроводу сімей, які проходять через процес усиновлення, а також отримання знань ефективних методів надання допомоги у складних випадках.

Не менш значимим є інформаційні кампанії та програми профілактики соціальних стереотипів щодо усиновлення (наприклад, лекції для соціальних працівників, волонтерів та громадськості), спрямовані на формування позитивного ставлення до усиновлення серед громадськості, подолання стигми щодо усиновлення дітей, інформування про юридичні та психологічні аспекти процесу усиновлення.

Для підвищення кваліфікації соціальних працівників щодо першочергових психологічних заходів, які необхідно застосовувати на початкових етапах після усиновлення, обов'язковим є їх професійне навчання з питань надання первинної психологічної підтримки родинам під час усиновлення, що реалізується у формі курсів підвищення кваліфікації, майстер-класів, вебінарів з основ психологічної допомоги для родин, що переживають адаптаційний період.

При плануванні та реалізації заходів, пов'язаних із соціальною роботою фахівців, які працюють з усиновленими дітьми, окрема увага приділяється методичній підтримці та навчанню соціальних працівників. Цей напрямок забезпечується шляхом розроблення матеріалів та посібників для фахівців, обміну досвідом між соціальними працівниками через спеціалізовані семінари. Крім того, постійно здійснюється моніторинг потреб та ефективності наданих послуг у контексті усиновлення, зокрема: проводяться дослідження та аналіз щодо результативності послуг, здійснюється формування звітів та рекомендацій щодо покращення програм підтримки.

Класифікатором соціальних послуг, передбачено такі послуги соціальних працівників: інформування, консультування, соціальна інтеграція та реінтеграція. Ці послуги є ключовими у супроводі сімей, які планують або

проходять процес усиновлення, а також у роботі з дітьми, що готуються до прийняття у сім'ю.

Соціальне інформування передбачає надання клієнтам актуальної інформації щодо процедури усиновлення, переліку необхідних документів, прав та обов'язків усиновлювачів, а також можливостей отримання соціально-психологічної допомоги. Така діяльність допомагає родинам орієнтуватися в нормативно-правовому полі й долати невизначеність, яка часто супроводжує перші етапи усиновлення.

Важливою складовою є консультування, під час якого здійснюється психоемоційний супровід кандидатів в усиновлювачі, надаються поради щодо налагодження взаєморозуміння з дитиною. Такі консультації сприяють підвищенню батьківської компетентності та створенню сприятливого середовища для соціалізації дитини.

Послуги соціальної інтеграції та реінтеграції спрямовуються на підтримку дітей у процесі адаптації до нової сім'ї, відновлення довіри до дорослих та формування відчуття стабільності й безпеки. У свою чергу, представництво інтересів полягає у взаємодії з державними структурами, органами опіки та піклування, а також у сприянні захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Соціально-психологічний супровід усиновлення є комплексним процесом, який включає цільові, змістовні, технологічні і процесуальні компоненти. Для його ефективного реалізації соціальні працівники повинні мати розвинені комунікативні навички, емоційну стабільність, знання з психології дитини та сім'ї, а також уміння діяти в умовах емоційного навантаження.

Створенню необхідних умов для формування цих компетентностей сприяє проведення тренінгів, освітніх заходів і навчальних програм. Участь у таких заходах сприяє розвитку професійної зрілості, навичок емпатійного слухання, командної роботи та кризового реагування.

На нашу думку, безсумнівно необхідним є постійне професійне вдосконалення соціальних працівників, в тому числі у сфері усиновлення, а також розвиток резильєнтності як ресурсу для подолання професійних викликів. Систематична підготовка фахівців і поєднання наукового підходу з практичним досвідом забезпечують ефективний супровід сімей та дітей на всіх етапах усиновлення.

3.2. Оцінювання ефективності тренінгової програми та практичні рекомендації щодо удосконалення соціальної роботи у сфері усиновлення

Орієнтовний алгоритм дій соціального працівника у сфері сприяння усиновленню. Проходження практики у Навчально-науковому центрі соціально-психологічної підтримки та резильєнтності та підготовка магістерської роботи дозволили виділити основні етапи роботи соціального працівника у сфері супроводу процесу усиновлення. Алгоритм дій, який нами міг здійснюватися під час практичної діяльності, включав такі послідовні кроки:

- прийом звернення від клієнта – встановлення первинного контакту, уточнення причини звернення, визначення нагальних потреб клієнта (кандидата в усиновлювачі або сім'ї, яка вже усиновила дитину);
- збір первинної інформації – ознайомлення з документами, життєвими обставинами, сімейним контекстом, психологічним станом клієнта, а також попереднє виявлення ресурсів і можливих труднощів;
- інформування клієнта – надання достовірної інформації щодо процедури усиновлення, правових аспектів, необхідних документів, етапів проходження перевірки та можливостей отримання психологічної підтримки;
- проведення консультування – індивідуальні або сімейні консультації з питань підготовки до усиновлення, налагодження стосунків із дитиною, подолання тривожності, формування позитивного батьківського ставлення;

- визначення потреб дитини – у випадку роботи з дитиною - вивчення її емоційного стану, особливостей розвитку, наявного досвіду проживання у сім'ї чи закладі, потреб у підтримці;
- розроблення плану соціально-психологічного супроводу – спільне з фахівцями Центру визначення цілей, завдань, форм і методів подальшої роботи з сім'єю чи дитиною;
- надання послуг соціальної інтеграції та реінтеграції – сприяння адаптації дитини в новій сім'ї, відновленню почуття безпеки, підтримці стосунків між членами родини;
- представництво інтересів клієнта – за потреби участь у підготовці звернень до органів опіки, державних і громадських структур з метою захисту прав дитини чи сім'ї;
- моніторинг ефективності наданих послуг – спостереження за динамікою адаптації, повторні зустрічі, обговорення результатів, внесення коректив до плану супроводу;
- підбиття підсумків роботи – фіксація результатів у відповідній документації, узагальнення досвіду та формування рекомендацій для подальшої практики.

Зазначений алгоритм дій спрямований на забезпечення комплексного соціально-психологічного супроводу усиновлення, де враховано як потреби дитини, так і потреби сім'ї. Його дотримання дозволяє майбутньому соціальному працівнику діяти професійно, етично й ефективно, забезпечуючи максимальну підтримку учасникам процесу усиновлення (Додаток 1).

На нашу думку, важливим є зосередження на таких аспектах взаємодії усиновлення – соціальна робота:

соціальна робота з усиновленими дітьми та їхніми родинами має базуватися на чіткій правовій та методичній основі;

міжвідомча взаємодія (соціальні служби, служби у справах дітей, психологічна служба) має бути ключовим компонентом успішного супроводу усиновлення;

підтримка після усиновлення має бути не лише на етапі оформлення, але й на довгостроковій основі (психосоціальна, методична, групова взаємодія);

зосередження уваги на індивідуалізації супроводжуваних дітей та сімей, враховуючи їхні життєві обставини, травми, здатність до адаптації;

врахування кризових умов (воєнний стан, внутрішнє переміщення, соціальна нестабільність) потребує гнучких механізмів реагування та посиленого супроводу.

Соціальні працівники відіграють ключову роль у забезпеченні прав дітей, які потребують сімейного виховання, та успішної інтеграції їх у нові сім'ї. Проте їх діяльність супроводжується значною кількістю проблем – від кадрового дефіциту та надмірного навантаження до нестачі спеціальної підготовки й психологічної підтримки. Ефективне вирішення цих проблем потребує комплексного підходу: удосконалення нормативної бази, інвестування в професійну освіту, підвищення рівня матеріального та організаційного забезпечення, розвитку супервізії та міжвідомчої співпраці.

Такий підхід дозволить підвищити якість соціального супроводу усиновлення, забезпечити найкращий інтерес дитини та підтримати сім'ї, які прагнуть подарувати дитині дім та любов.

Організаційно-правові механізми соціального супроводу у сфері усиновлення в Україні вирізняються системністю та багатокomпонентністю. Вони охоплюють не лише організаційні, а й правові інструменти, що у своїй сукупності забезпечують дотримання прав усиновлюваної дитини та ефективне функціонування під час процесу усиновлення. Соціальні працівники є ключовими суб'єктами цієї процедури, забезпечуючи професійну підтримку на кожному з його етапів.

Основними функціями соціальних працівників, які здійснюють діяльність у сфері усиновлення, є : організаційна, правозахисна, консультативно-профілактична та функція соціального супроводу сім'ї після усиновлення дитини. Поєднання зазначених функцій сприяє найефективнішому виконанню соціальними працівниками покладених на них завдань у процесі усиновлення.

Розвиток механізмів соціальної роботи у сфері усиновлення потребує модернізації нормативно-правових актів із врахуванням існуючого міжнародного досвіду, посилення кадрового потенціалу й збільшення доступу до сучасних методик супроводу сімей. Все це сприятиме реалізації встановленого Конституцією України принципу найкращих інтересів дитини.

Висновки до Розділу 3

Для підвищення якості професійної діяльності фахівців соціальної роботи, які, в тому числі, займаються процесами, пов'язаними з усиновленням, необхідно проводити заходи, які сприяють розвитку їх професійних навичок. Зокрема, з метою підвищення стійкості до стресових ситуацій, з якими стикаються соціальні працівники під час роботи з усиновленими дітьми та їхніми новими сім'ями, такі заходи можна проводити у форматі групових та індивідуальних занять, рольових ігор, вправ на розвиток стресостійкості та подолання професійного вигорання, тренінгів з емоційної саморегуляції та стресостійкості, управління емоціями, а також стратегії подолання стресу.

ВИСНОВКИ

Усиновлення є не лише юридичним актом, а й гуманістичним соціальним процесом, який має спрямування на відновлення права дитини на сім'ю. Його глибока сутність полягає у створенні стабільного, емоційно сприятливого середовища для виховання, розвитку й соціалізації дитини.

До принципів усиновлення, які формують основу ефективної соціальної політики у сфері усиновлення залічуються: принцип пріоритету інтересів дитини, принцип стабільності, принцип сімейності, принцип добровільності, принцип рівності та принцип професійного супроводу. Для соціальних працівників усвідомлення цих принципів є ключовим у розробці та реалізації програм підтримки сімей, у яких виховуються усиновлені діти, а також у забезпеченні сталого розвитку системи сімейного виховання в Україні.

Соціальна робота у сфері усиновлення орієнтована на забезпечення прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; допомогу у формуванні необхідного досвіду батьківства усиновлювачів; соціальний нагляд за сім'ями, де є усиновлена дитина; попередження повторного сирітства й сприяння стабільності сімейних відносин. Усі зазначені чинники забезпечують стабільність усиновлення як правового інституту та його результативність як суспільного процесу.

Основними принципами соціальної роботи у сфері усиновлення, сформованими на основі Глобальної декларації принципів соціальної роботи та Етичних принципів соціальної роботи є: принцип поваги до гідності кожної дитини, що задіяна в процесі усиновлення; принцип професійної компетентності соціального працівника, який здійснює супровід усиновлення; принцип стабільності та безпеки; принцип доступності послуг з усиновлення; принцип соціальної справедливості.

Теоретичні підходи до визначення ролі соціальних працівників у процесі усиновлення свідчать про багатовекторність соціальної роботи у цій

сфері. Роль соціального працівника виходить за межі виконання передбаченої нормою процедури, поширюючи дію на створення на основі права соціальної гармонії, яка надає можливість для дитини знайти справжню сім'ю.

Забезпеченню якісного процесу соціального супроводу усиновлення сприятиме врахування ключових потреб фахівців цієї сфери. Спеціалісти потребують сучасних, науково обґрунтованих інструментів оцінки сімей, роботи з дітьми, які мають травматичний досвід, та алгоритмів кризового реагування. Такі стандарти мають бути єдиними для всієї країни, водночас гнучкими для конкретних ситуацій.

Регулярні тренінги, семінари та курси мають охоплювати такі напрями як: дитяча травма та її наслідки; формування прив'язаності; методи підтримки сімей у період адаптації; робота з дітьми з інвалідністю або особливими потребами; інструменти кризової інтервенції; юридичні аспекти усиновлення. Супервізійні зустрічі, групи підтримки, консультації з психологами допоможуть уникнути професійного вигорання та підвищити якість прийняття рішень у складних випадках.

Автоматизація частини документації, електронний документообіг та оптимізація звітності дадуть можливість соціальним працівникам більше часу приділяти роботі з сім'ями. Створення єдиних інформаційних баз, міжвідомчих протоколів та оперативного обміну даними сприятиме більш ефективній роботі та убезпечить дітей від повторної травматизації.

З метою надання якості професійній діяльності фахівців соціальної роботи важливо на регулярній основі проводити заходи з розвитку їх професійних умінь. Особливу увагу слід приділяти формуванню стресостійкості, оскільки робота соціальних працівників супроводжується емоційно складними ситуаціями процесі усиновлення. Ефективними формами такої підтримки є тренінги, рольові ігри, групові та індивідуальні заняття, спрямовані на емоційну саморегуляцію та профілактику професійного вигорання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яремко О.М. Принцип добровільності сімейної медіації при вирішенні питання про розірвання шлюбу. Медіація.Ua: нові підходи та інструменти менеджменту конфліктів у сучасних умовах. Колективна монографія партнерів проєкту Erasmus+ Медіація: Навчання та трансформація суспільства / MEDIATS 599010-EPP-1- 2018-1-NL-EPPKA2-SVNE-JP / за ред. О. А. Сєдашової, О. М. Карпової. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2022. С. 150-164.

2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення : 10.11.25).

3. Протокол. Юридичний інтернет ресурс. URL : <https://protocol.ua/ua/simeyniy kodeks ukraini stattya 232/> (дата звернення : 10.11.25).

4. Конвенція про права дитини від 1989 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

5. Exploring Outcomes Relating to Adoption 20 October 2023. URL : <https://corambaaf.org.uk/sites/default/files/Marketing/PRD/Adoption/Exploring%20outcomes%20related%20to%20adoption/Exploring%20permanency%20outcomes%20-a%20%20literature%20review.pdf>

6. Європейська конвенція про усиновлення дітей (ETS № 58) від 1967 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_676#Text

7. Іванова О.М. Правове забезпечення та емніції усиновлення. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 240-242.

8. Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 рік № 2671-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

9. Типове положення про районний, міський, районний у місті, селищний, сільський центр соціальних служб. Затв. постановою Кабінету

Міністрів України від 01 червня 2020 року № 479. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479-2020-%D0%BF#Text>

10. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

11. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08 жовтня 2008 року № 905. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text>

13. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>

14. Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01 липня 2010 року № 2398-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>.

15. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 року № 866. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text>

16. Наказ Міністерства соціальної політики «Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів» від 28 грудня 2015 року № 1256 . URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-16#Text> та ін.

17. Семигіна Т. Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи. Вісник АПСВТ. 2019. № 1. С. 70-85.

18. Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України, затв. Міністерством України у справах молоді і спорту від 09 вересня 2005 року № 1965. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1965643-05#Text>

19. Тарасенко Т., Сорокіна Н. Перегляд етичних принципів соціальної роботи в Україні: науковий, освітній та професійний аспекти. Соціальна робота та соціальна освіта. 2024. Вип. 1 (12). № С. 55-65.

20. Словник української мови. URL : <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8>

21. Галаш А.О. Усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами та іноземцями : дис. ...докт. філос. : 081 Право. Хмельницький, 2024. 216 с. URL : <https://univer.km.ua/sites/default/files/users/user161/Галаш/diss%20Галаш.pdf> (дата звернення: 12.04.2025).

22. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 року № 2558-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 10.04.2025).

23. Волошенко М.О., Азаркіна О.В. Формування відповідального батьківства при роботі з молоддю. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2022. № 3. С. 79–84. <https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/> (дата звернення: 12.04.2025).

24. Паращук Л. Роль соціальної роботи в процесі усиновлення. Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії : Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль : ЗУНУ, 2025. 421 с. С. 309-311.

25. Суліменко О. Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Ввічливість. Humanitas*, 2022. № 4. С. 68–75. URL

[:http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/757/698](http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/757/698)(дата звернення: 12.04.2025).

26. Підвальна Ю. Особливості соціальної роботи та соціального обслуговування молодих сімей. *Ввічливість*. 2022. Вип. 1. С. 94-100.

27. Орешета Ю.В. Фахівці із соціальної роботи як ключові суб'єкти сфери соціальної роботи. *Грані*. 2014. № 11. С. 124-129.

28. Миколюк С. Сирітство в Україні в умовах війни: соціальна робота та соціальна допомога. *Ввічливість*. 2022. Вип. 3. С. 61-68.

29. 17 вересня – День усиновлення! 770 дітей знайшли родини з початку 2025 року. URL : <https://children.gov.ua/news/17-veresnya-den-usynovlennya-770-ditey-znayshly-rodyny-z-pochatku-2025-roku>

30. Брич В. Я., Миколюк С. М., Соціальний захист сиріт в Україні: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 200 с.

31. Понад 10 тисяч дітей чекають а родину : як українці сприймають усиновлення у 2025 році. *FinansNews2025*. 16 листопада. URL : <https://financenews.com.ua/7789-ponad-10-tysiach-ditey-chekaiut-na-rodynu-iauk-ukrainsi-sprymaiut-usynovlennia-u-2025-rotsi/>

32. Офіційна сторінка служби у справах дітей Тернопільської обласної державної адміністрації. URL : <https://ternopilcity.gov.ua/sesiya/rishennya-sesii/84467.html>

33. URL : <https://www.facebook.com/photo?fbid=122231731622154937>

34. Програма захисту прав дітей та розвитку сімейних форм виховання на 2025-2027 роки. URL : <https://ternopilcity.gov.ua/sesiya/rishennya-sesii/84467.html>

35. Жуков В., Лях Т., Петрович В., Пруденко Г. Морально-етичні засади соціальної роботи у територіальній громаді. *Ввічливість*. 2023. Вип. 2. С. 32-37.

36. Слабковська А.І. Зміст соціально-педагогічної роботи з усиновлювачами в контексті міжвідомчої взаємодії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 «Соціальна педагогіка»; Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2021. 22 с.

37. Радченко Л. Усиновлення (удочеріння) одностатевими парами: світові тенденції, проблеми та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Випуск 79: частина 1. С. 221-227.

38. Цимбалюк В. Участь органів опіки у справах про усиновлення: правові аспекти та практика. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 2. С. 329-334.

39. Усиновлення і протидія сирітству в Україні в часи війни. 2023. URL :<https://dejure.foundation/usynovlennya-i-protydiya-syritstvu-v-ukrayini-pid-chas-vijny>(дата звернення : 22.10.2025).

40. Волинець Л., Балим Л. Усиновлення: реалії та тенденції. Результати соціологічних досліджень. Ч. 1. 156 с. URL : https://akhmetovfoundation.org/ckeditor_assets

41. Мельничук Т.І. Соціально-психологічний супровід як умова соціалізації усиновленої дитини в сім'ї. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 178-182.